

DE GOOISE *r*: WIE ZIET ER WAT IN EN WAAROM?

Abstract

In northern Standard Dutch, i.e. the variant of Standard Dutch as spoken in the Netherlands, the approximant realisation of postvocalic *r*, the so-called Gooise *r*, is spreading at a fast rate. The present study aimed at gaining insight into the social meanings attached to this sound change. A matched-guise approach was used, in which one speaker read the same text with four different combinations of *r*-variants: prevocalic alveolar *r* with postvocalic alveolar *r*, prevocalic alveolar *r* with postvocalic approximant *r*, prevocalic uvular *r* with postvocalic uvular *r*, and prevocalic uvular *r* with postvocalic approximant *r*. The effects of three social variables on the listeners' evaluations were investigated: geographic origin (regions around Geleen, Hilversum, Leeuwarden, Nijmegen), age (< 45, > 45) and gender. All listeners preferred postvocalic approximant *r* to postvocalic alveolar *r*. The attitudes towards postvocalic uvular *r* varied across regions, in accordance with the locally predominant *r*. The use of approximant *r* was not associated with sympathy. There was, however, a systematic association with social status: when speaking with an approximant *r* the matched-guise speaker was attributed a higher social position than when speaking with an alveolar or uvular *r*. Hardly any effects of age and gender were found. From these results we conclude that the sound change towards approximant *r* has a clear social basis and that its further spreading in northern Standard Dutch is likely, except perhaps for the far south of the Netherlands.

* Het onderzoek waarover in dit artikel wordt gerapporteerd, is uitgevoerd in het kader van een werkcollege sociolinguïstiek in het voorjaar van 2003. Aan dit college hebben de volgende personen deelgenomen: Inge van Boven, Nevien Gaafar, Evelijn Gardeniers, Ivo van Ginneken, Maartje Janssen, Esther van Krieken en Kees de Schepper.

1. Inleiding

Tot het begin van de twintigste eeuw is de tongpunt-*r* (ook wel: alveolaire *r*), de meest frequente variant van de *r*, zowel in het noordelijk Standaardnederlands gesproken in Nederland als in het zuidelijk Standaardnederlands gesproken in Vlaanderen. Dat is de realisatie van de *r* waarbij de tongpunt een of meerdere keren het tandvlees van de boventanden raakt. Daarna gaan de twee gemeenschappen ieder hun eigen weg. In Vlaanderen handhaaft zich tot op grote hoogte de oude situatie. Ook aan het eind van de twintigste eeuw maakt de - getrilde - tongpunt-*r* nog meer dan 80% uit van alle voorkomens van de *r* gerealiseerd door Vlaamse radioverslaggevers en docenten Nederlands (Van de Velde 1996; Verstraeten & Van de Velde 2001). Het maakt daarbij weinig uit of de *r* zich vóór of ná een klinker bevindt, in alle posities heeft de Vlaamse *r* een duidelijk consonantisch karakter.

Terwijl de situatie in Vlaanderen redelijk constant en overzichtelijk kan worden genoemd, laat de situatie in Nederland in de loop van de twintigste eeuw grote veranderingen zien en een toenemende complexiteit. Aanvankelijk lijkt er in alle posities van het woord sprake te zijn van een toename van de huig-*r*. Later treedt er een splitsing op tussen de prevocale *r* en de postvocale *r*. In prevocale positie blijven de oude consonantische realisaties van de *r* op sterkte. In postvocale positie worden de consonantische tongpunt- en huig-*r* meer en meer verdrongen door gereduceerde varianten van de *r*.

De toenemende reductie van de *r* in het noordelijk Standaardnederlands blijkt uit meerdere onderzoeken. In zijn onderzoek naar de spraak van Nederlandse radioverslaggevers op de nationale omroep registreert Van de Velde (1996) voor 1935 een percentage gereduceerde postvocale *r*-realisaties van 35 en voor 1993 een percentage van 70. Naast de nul-variant (16%), dat wil zeggen complete deletie van de *r*, en de sjwa (14%), dat wil zeggen de neutraal gevocaliseerde variant van de *r*, betreft het met name verschillende approximantische realisaties (40%), die door ons als varianten van de Gooise *r* worden beschouwd. In een recente steekproef van 100 Nederlandse televisiepresentatoren komen Van Bezooijen en Giesbers (2003) tot een percentage Gooise *r*-gebruikers van 67. Vrouwelijke presentatoren gebruikten significant vaker een Gooise *r* dan mannelijke presentatoren: 86% tegenover 53%. Ook in het recente onderzoek van Van Bezooijen, Kroezen en Van den Berg (2002) onder 10 tot 13-jarige korfbalspelertjes en hun ouders gebruikten de meisjes/vrouwen significant vaker een Gooise *r* dan de jongens/mannen (47% tegenover 33%). Daarnaast was

er een effect van regio (Haarlem 58% tegenover Nijmegen 23%) en een aanzienlijk effect van leeftijd: de kinderen gebruikten meer dan vijf keer zo vaak een Gooise *r* als hun ouders (68% tegenover 13%). Met deze onderzoeken is overtuigend aangetoond dat de *r* in het noordelijk Standaardnederlands betrokken is in een sociolinguïstisch proces van taalverandering, waarbij de Gooise *r* in postvocale positie terrein wint ten koste van consonantische realisaties van de *r*.

Deze bijdrage richt zich op de sociale inbedding van de verspreiding van de Gooise *r* in Nederland. Centraal staan de volgende vragen: Hoe komt het dat de Gooise *r* zo snel om zich heen grijpt? Vindt men deze klank dan zo veel aantrekkelijker dan de tongpunt-*r* en de huig-*r*? Wordt de Gooise *r* wellicht met positieve persoonlijkheidseigenschappen geassocieerd? Zijn deze attitudes en associaties voor iedereen gelijk of zijn ze, zoals men op grond van verschillen in de gebruiksfrequentie zou verwachten, afhankelijk van regio, sekse en leeftijd? Voor we in paragraaf 3 de resultaten presenteren van een evaluatie-onderzoek dat gericht was op het beantwoorden van deze vragen, gaan we in paragraaf 2 eerst wat nader in op de oorsprong van de Gooise *r* en zijn fonetische kenmerken. In paragraaf 4 sluiten we af met een discussie.

2. Oorsprong en kenmerken van de Gooise *r*

De Gooise *r* is genoemd naar Het Gooi, het gebied ten zuidoosten van Amsterdam vanwaaruit de meeste nationale televisie- en radio-uitzendingen plaatsvinden. Veel mensen luisteren met een kritisch oor naar het taalgebruik van programmapresentatoren en het kan zijn dat het voorkomen van de approximantische *r* om die reden vooral daar opvalt. Reeds in 1938 spreekt Meertens zich negatief uit over de approximantische realisatie van de *r* in de media:

Maar wie de geringe moeite neemt, eens goed te letten op de uitspraak van onze omroepers, de aankondigers der radio-programma's en alle andere laat ik maar zeggen "officiële" sprekers van onze Nederlandse omroep-mikrofoon, zal zijn oren niet willen geloven! (...) Van de medeklinkers komen vooral de *l* en de *r* onherkenbaar verminkt te voorschijn uit de beste luidsprekers, die de techniek tegenwoordig kan maken. "Dames en hejen, het vojgend nummej van het pogramma is ...". (Meertens 1938: 54)⁽¹⁾

⁽¹⁾ Het citaat van Meertens is nogal warrig. Eigenlijk wijst alleen de *j*-notatie in het woord *nummer* ondubbelzinnig naar het voorkomen van de Gooise *r*. In overeenstemming met het huidige gedrag van de Gooise *r* is ook het feit dat de

Aan het eind van de twintigste eeuw is men nog steeds niet gewend aan het gebruik van de approximantische *r* in de media:

Zo moet het iedereen die onze audiovisuele media beluistert, opvallen dat de laatste jaren de uitspraak van de *r* bij jongere Nederlanders, vooral vrouwen, verandert: de velaire en uvulaire *r* wijkt voor een variant die men het beste als ‘retroflex’ zou kunnen omschrijven: de articulatie geschiedt met een tamelijk gespannen, teruggetrokken tong. Televisie-omroepsters en boodschapsters van reclameteksten kan men deze klank veelvuldig horen bezigen in woorden als *heerlijk*, *meer*, *super* e.d. Het verschijnsel staat bekend als de Gooise *r*. (Van den Toorn 1992: 6)

De opvallendheid van de Gooise *r* geldt trouwens niet alleen voor taalkundigen zoals Meertens en Van den Toorn, maar ook voor leken:

Gisteravond naar het journaal op rtl4 gekeken. Werd gepresenteerd door een blonde meneer met lok. Ik werd niet goed. De ene rrrjj na de andere. Ik weet het hoor, ik let er nu wel erg veel op. Maar dat is het vervelende met die dingen. Als je je daar eenmaal aan stoort, wordt het een sport om de spraakgebrekkigen er uit te halen. Brrrr! Eh sorry, brjjrrrrjjj! (Boeleke 2, Flaironline.nl Gooise RRRRJJJ, 12-10-2003)

De vaakst met name genoemde presentator in dit verband is Sacha de Boer:

Ik kan ècht niet naar Sasja de Boer kijken op het NOS-journaal! VRE-SELLIJK!!!! (Marsja, Flaironline.nl Gooise RRRRJJJ, 10-10-2003)

Sacha de Boer is zich wel degelijk bewust van haar Gooise *r*:

Als ik moe ben, sluipt die Gooise ‘r’ er wel eens in, ja. Ik probeer dat zoveel mogelijk te voorkomen. Ik ben in Amsterdam geboren, maar heb in Hilversum op de middelbare school gezeten. Vandaar misschien dat accent. (NCRV-gids on line)

Het feit dat het gebruik van de approximantische *r* vooral opvalt in de media - voor mensen van buiten de Randstad is het vaak de eerste en enige confrontatie - kan

r in *-gramma* niet als *j* is geschreven. Verder treft men in het citaat nog een *j*-notatie aan voor een *l* (*voijgend*), een gedeleerde *r* (*po-*) en een *j*-notatie voor een *r* in een positie waar de realisatie als Gooise *r* erg onwaarschijnlijk is, namelijk intervocaal (*hejen*).

verantwoordelijk zijn voor de benaming ‘Gooise *r*’. Ook de opvallendheid (en de mogelijke invloed) van de Gooise *r* in de liedjes van Kinderen voor Kinderen kan een rol hebben gespeeld (een alternatieve benaming voor de Gooise *r* is ‘de Kinderen voor Kinderen *r*’). Deze liedjes werden en worden in mindere mate ook nu nog in heel Nederland enthousiast meegezongen, met een natuurgetrouwe nabootsing van alle spraakklanken, met inbegrip van de duidelijk hoorbare Gooise *r*. Alle leden van het koor zijn afkomstig uit de directe omgeving van Hilversum, in het Gooi.⁽²⁾

Het staat vast dat de expansie van de Gooise *r* plaatsvindt vanuit het westen van het land. De associatie van de approximantische *r* met Het Gooi is echter speculatief. Eerder dan Hilversum komen andere Randstedelijke plaatsen in aanmerking als uitstralingscentrum. Kloeke wijst in 1938 al op het voorkomen van de Gooise *r* in Rotterdam en Leiden:

Deze aristocratische *r* [de huig-*r*; RvB] heeft een ordinaire partner, die mij voornamelijk uit Leiden en Rotterdam bekend is. Bij het voortbrengen van deze klank ontbreekt het eigenlijk kenmerkende van de *r*, n.l. het ratelen. In de Auslaut wordt (te Leiden althans) de tongpunt bij de articulatie sterk teruggetrokken en een soort van zeer korte *è* geproduceerd: *hoo-è* (=hoor). Na korte vocaal herinnert het geluid aan een *j*: *zwajt* (=zwart). De klank schijnt van stedelijke herkomst (bij boeren heb ik hem nog niet gehoord) en wekt kleinburgerlijke associaties. Merkwaardig genoeg heb ik hem bij zeer bejaarde lieden niet aangetroffen. Is het dus ook een nieuw modeverschijnsel? De klank zou dan kunnen worden opgevat als een mislukte poging der kleine burgerij om de ‘gebrouwde’ *r* na te bootsen. Het zou interessant zijn het veldwinnen van deze (onbeschaafde) klank na te gaan. (Kloeke 1938: 55, noot 2)

Stel dat Kloeke in zijn tijd bij ‘zeer bejaard’ aan mensen van 70 jaar en ouder denkt en dat hij de Gooise *r* nog wel bij mensen van rond de 60 heeft gehoord. Die vertegenwoordigen dan het taalgebruik van 1938 - 40 = 1898. Dit zou dus betekenen dat de Gooise *r* al aan het eind van de negentiende eeuw in steden als Leiden, Rotterdam en mogelijk ook andere steden in de Randstad (Stroop 1998:

⁽²⁾ Kinderen voor Kinderen is in 1980 opgezet. Het koor bestaat uit ongeveer 35 jongens en meisjes, die tussen de 8 en 12 jaar oud zijn. De kinderen wonen niet verder dan 35 km van Hilversum vandaan, omdat het anders te lastig wordt om alle repetities bij te wonen. Het jaar verloopt volgens een vast schema: in het voorjaar komt er een plaat/cd uit en in het najaar treedt het koor op in een televisieprogramma bij de VARA.

37 wijst bijvoorbeeld op Amsterdam) aanwezig is geweest.⁽³⁾ Overigens kan niet worden uitgesloten dat de Gooise *r*, naast de huig-*r* en de tongpunt-*r*, altijd al in het Nederlands heeft rondgewaard, maar dat hij om wat voor reden dan ook zich pas in de vorige eeuw is gaan verspreiden.

Wat is nu precies een Gooise *r*? Het is, zoals gezegd, een approximant, dat wil zeggen een klank waarbij spraakorganen elkaar naderen maar niet echt raken. In tegenstelling tot de eerder genoemde tongpunt-*r* en huig-*r* is de Gooise *r* dus geen contactklank. Ook de *j* is een approximant. De letter ‘j’ of het digraaf ‘rj’ wordt dan ook vaak gebruikt om de Gooise *r* op schrift weer te geven (zie de boven gegeven citaten). Qua gehoorsindruk lijkt de Gooise *r* het meest op de Amerikaanse *r*. Anders echter dan in het Amerikaans-Engels, waar de approximantische *r* overal in het woord kan voorkomen, is de approximantische *r* in het Standaardnederlands sterk aan bepaalde posities gebonden. De Gooise *r* kan alleen voorkomen in de volgende condities: klinker + *r* + # (in woorden als *hoor* en *weer*) en klinker + *r* + medeklinker(s) + # (in woorden als *bord* en *dorst*). Men komt hem dus niet tegen in woorden als *roos* en *beren*.⁽⁴⁾

Over de verdere eigenschappen van de Gooise *r* is nog niet veel bekend (zie ook Van Bezooijen, Kroezen & Van den Berg 2002). Is het een zogenaamde retroflex, dat wil zeggen dat de tong naar achteren is gekruld, of steekt de tongpunt min of meer recht naar voren, zoals bij de *d*? En wáár in de mond wordt de Gooise *r* geproduceerd, is dat áchter in de mond, zoals de *k*, vóór in de mond, zoals de *t*, of ergens in het midden, zoals de *j*? Hebben verschillende sprekers

⁽³⁾ De heterogene herkomst van de Gooise *r* wordt bevestigd door persoonlijke ervaringen. Zo meldt N. van Bezooijen in een persoonlijke communicatie (12-3-2003): “Mijn schoonmoeder, geboren in 1904, kwam uit de omgeving Haarlem, Overveen en Bloemendaal. Zij had een uitgesproken Gooise *r*. Haar vader was apotheker. Ook mijn schoonvader, geboren in 1908 in Den Haag, had een Gooise *r*. Zijn vader was hoofd van een school voor bijzonder onderwijs in Den Haag.” In beide gevallen gaat het om mensen uit een hoog sociaal milieu, hetgeen consistent is met de associaties van de Gooise *r* met een hoge maatschappelijke positie.

⁽⁴⁾ In het huidige stadsdialect van Leiden geldt deze beperking niet, daar wordt de *r* net zoals in het Amerikaans-Engels ook vóór een klinker approximantisch uitgesproken. Wortel (2002) noemt de Leidse *r* ‘de Texaanse *r*’, een term die volgens hem teruggaat tot 1953. Uit het citaat van Kloeke uit 1938 blijkt overigens dat de approximantische *r* oorspronkelijk ook in Leiden alleen ná een klinker voorkwam.

misschien verschillende Gooise *r*-en, elk met hun eigen manier en plaats van articulatie? Of is het zo dat de plaats van articulatie afhangt van de klank die erop volgt of van het type *r* dat een spreker vóór een klinker gebruikt? Standaardnederlandse sprekers met alleen een Gooise *r* bestaan immers niet. Naast een Gooise *r* heeft men altijd een tweede *r* in zijn repertoire, voor die gevallen waarin er op de *r* een klinker volgt. Wellicht hebben sprekers met prevocaal een tongpunt-*r* een voorkeur voor een vóór in de mond gearticuleerde Gooise *r*, terwijl sprekers met prevocaal een huig-*r* hun Gooise *r* eerder áchter in de mond articuleren? Al deze vragen roepen om nader akoestisch-articulatorisch onderzoek, maar zullen hier verder buiten beschouwing worden gelaten. In dit evaluatie-onderzoek hebben we de realisatie van de Gooise *r* en de andere *r*-varianten op het gehoor bepaald.

3. Evaluatie van de Gooise *r*

Om zicht te krijgen op de mogelijke oorzaken van de expansie van de Gooise *r* in Nederland hebben we in het voorjaar van 2003 een verkennend evaluatief onderzoek uitgevoerd onder 139 volwassen mannen en vrouwen van verschillende leeftijden en regionale herkomst. Het doel van het onderzoek was de evaluatieve betekenis van de Gooise *r* in kaart te brengen in vergelijking met de tongpunt-*r* en de huig-*r*.

3.1 Methode

We hebben gekozen voor de zogenaamde *matched guise* techniek, oorspronkelijk ontwikkeld door Lambert, Hodsgon, Gardner en Fillenbaum (1960) om de evaluatieve betekenis van het Engels tegenover het Frans in Canada te onderzoeken. In ons geval houdt de *matched guise* benadering in dat dezelfde spreker dezelfde tekst meerdere keren voorlas, met als enige variatie de uitspraak van de *r*. De tekstfragmenten zijn aan luisteraars aangeboden met het verzoek erop te reageren aan de hand van verschillende beoordelingsschalen. Eventuele verschillen in de oordelen kunnen alleen worden toegeschreven aan de verschillen in *r*-gebruik, aangezien de tekstfragmenten niet verschillen in de realisatie van andere klanken, noch in intonatie, stemgebruik of voorleeskwaliteit.

3.1.1 Spraakmateriaal

De tekst die in het onderzoek is gebruikt, is hier onder afgedrukt. Hij bevat 33 voorkomens van de *r*, 8 in prevocale positie (hier zijn alleen *huig-r* en *tongpunt-r* mogelijk) en 25 in postvocale positie (vetgedrukt, hier is naast de *huig-r* en de *tongpunt-r* ook de Gooise *r* mogelijk):

Hallo. Ik ben René(e) de Boer. Ik wou mezelf even voorstellen. Ik heb blauwe ogen en donkerbruin haar, bijna zwart. Ik woon aan het Prinses Ireneplein, in de zuiderbuurt. Ik woon daar nog maar kort, een maand of vier. Het bevat me daar prima, aardige buren en veel groen. Ik heb thuis een Sint Bernardshond, die heet Victor. En verder nog een poes, die heet Zorro. Ik heb nog een ander huisdier. Dat is een marmot. Die is één jaar oud en heet Warbol omdat z'n haar altijd heel erg in de war zit.

De tekst is op vier verschillende manieren voorgelezen, wat leidde tot vier versies van het fragment. De *r*-combinaties waren:

- (1) prevocaal een *tongpunt-r* en postvocaal een *tongpunt-r*
- (2) prevocaal een *tongpunt-r* en postvocaal een Gooise *r*
- (3) prevocaal een *huig-r* en postvocaal een *huig-r*
- (4) prevocaal een *huig-r* en postvocaal een Gooise *r*

3.1.2 Sprekers

De *matched guise* spreker was van het vrouwelijk geslacht en ten tijde van de opname 23 jaar oud. Zij is in Amsterdam geboren en op haar derde jaar naar Arnhem verhuisd, waar ze ook nu nog woont. Haar moeder is geboren en getogen in Arnhem en heeft een *huig-r*. Haar vader is een Egyptenaar en heeft een *tongpunt-r*. Haar thuistaal is Nederlands. Ze heeft van zichzelf prevocaal een *huig-r* gecombineerd met postvocaal een hoorbare, maar niet erg sterke Gooise *r*. Toen ze Arabisch ging studeren aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen heeft ze de *tongpunt-r* geleerd, naar eigen zeggen zonder enig probleem. Aangezien ze alle drie de *r*-varianten beheerste en accentloos ABN sprak, was ze uitstekend gekwalificeerd om als spreker te dienen in het onderhavige *matched guise* onderzoek. Ze heeft de vier tekstversies voorgelezen en deze zijn vervolgens op een band gezet, afgewisseld met negen andere *r*-versies van dezelfde tekst afkomstig van andere sprekers, die als afleiders fungeerden. Hieronder bevonden zich zowel mannen (René) als vrouwen (Renée). De fragmenten duurden ongeveer een halve minuut en waren gescheiden door korte pauzes van enkele seconden.

De fragmenten zijn in twee volgordes aan luisteraars aangeboden. We hebben er daarbij voor gezorgd dat de *matched guise* fragmenten altijd door minstens twee andere fragmenten van elkaar werden gescheiden.

3.1.3 Taak

De luisteraars hebben verschillende taken moeten uitvoeren. De instructies werden met opzet vaag gehouden, zonder expliciete referentie naar de *r*:

We willen graag uw mening weten over 13 sprekers. Voor elke spreker krijgt u een apart invulformulier met dezelfde vragen. U beantwoordt deze vragen aan de hand van een schaal. Vult u het antwoord in dat het dichtst bij uw mening ligt. U beantwoordt de vragen tijdens het luisteren.

Met het oog op het bepalen van de aantrekkelijkheid van de verschillende (combinaties van) *r*-varianten is de luisteraars bij elk fragment de vraag gesteld: *Zou u zelf zo willen praten? Ze dienden hun mening weer te geven op een zevenpuntschaal, waarbij 1 = absoluut niet en 7 = heel graag.* Met het oog op eventuele associaties met bepaalde persoonlijkheidskenmerken zijn twee vragen gesteld: *Hoe komt deze spreker op u over?*, waarbij 1 = heel onsympathiek en 7 = heel sympathiek, en *Wat denkt u dat de maatschappelijke positie is van deze spreker?*, waarbij 1 = laag en 7 = hoog. Deze twee schalen vertegenwoordigen de solidariteits- en statusdimensies die standaard uit onderzoek naar persoonlijkheidsattributies naar voren komen (Giles & Powesland 1975).

3.1.4 Luisteraars

Het onderzoek is uitgevoerd in vier regio's van Nederland. In elk gebied hebben tussen de 30 en 40 personen aan het onderzoek deelgenomen, min of meer gelijk verdeeld over mannen en vrouwen en twee leeftijdsgroepen (boven de 45 jaar en onder de 45 jaar). Met het oog op de homogeniteit van de oordelen, hebben we alleen personen meegenomen die als thuistaal een autochtone taalvariëteit opgaven. In de meeste gevallen was dit Nederlands, maar er waren ook personen die een dialect opgaven of het Fries. De vier gebieden waren:

- * Het zuiden van Limburg, met een concentratie in Geleen. Dit is een gebied met vrijwel uitsluitend *huig-r*. De Gooise *r* komt hier nauwelijks of niet voor, evenmin als de *tongpunt-r*.

- * De Randstad, dat wil zeggen Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht, met een concentratie in Hilversum. Dit is een zeer gevarieerd gebied, waar zowel de tongpunt-*r*, de huig-*r* als de Gooise *r* voorkomen.
- * Friesland, met een concentratie in Leeuwarden. Het Fries en het Nederlands gesproken door Friezen kent vrijwel uitsluitend de tongpunt-*r*. Alleen in het stadsdialect van Leeuwarden komt bij een minderheid van de sprekers systematisch de huig-*r* voor. Voor zover bekend heeft men hier geen Gooise *r*.
- * Het zuid-oostelijk deel van Gelderland en het uiterste noorden van Limburg, met een concentratie in Nijmegen. De tongpunt-*r* komt hier niet voor, het is sinds lang een huig-*r* gebied. De Gooise *r* is zeldzaam onder volwassenen, maar is in opkomst onder kinderen.

De precieze herkomst van de vier groepen luisteraars is te zien op het kaartje in Figuur 1. Herkomst is gedefinieerd als de plaats waar de persoon het langst heeft gewoond.

Figuur 1. Herkomst van de luisteraars. De kernplaatsen, met de grootste concentraties luisteraars, worden door grote stippen weergegeven.

De gegevens over de verdeling van de luisteraars over mannen en vrouwen en de twee leeftijdsgroepen zijn te vinden in Tabel 1.

Tabel 1. Verdeling van de luisteraars in de vier regio's van herkomst naar geslacht en leeftijd (jong = <45 jaar, oud = > 45 jaar).

	Jong		Oud		Totaal
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
Geleen	8	10	10	8	36
Hilversum	5	7	9	10	31
Leeuwarden	10	10	10	9	39
Nijmegen	8	8	9	8	33
Totaal	31	35	38	35	139

3.2 Hypotheses

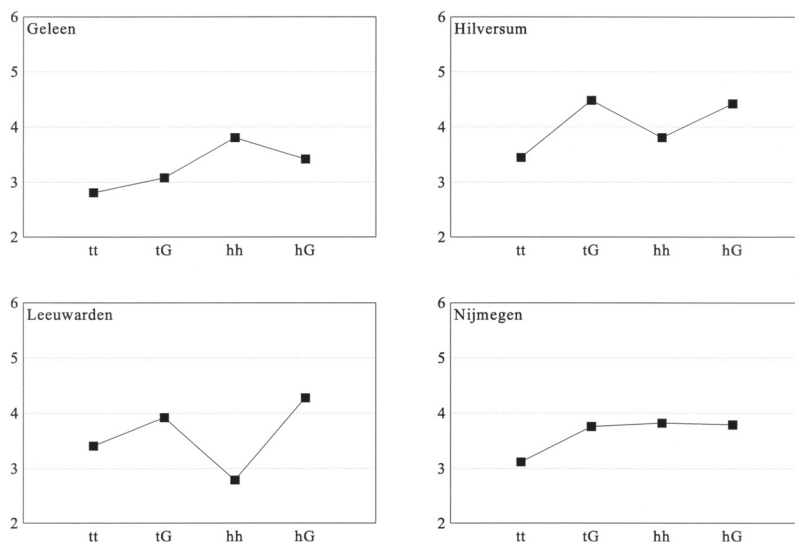
Elk van de vier regio's kenmerkt zich door een eigen patroon van *r*-gebruik en het ligt in de verwachting dat dit de houding tegenover de verschillende varianten van de *r* zal beïnvloeden. Als basishypothese hebben we aangehouden dat luisteraars een voorkeur hebben voor de variant die in hun eigen gebied van oudsher het vaakst voorkomt. Naast regio hebben we twee andere factoren in het onderzoek betrokken, namelijk geslacht en leeftijd. Uit eerder onderzoek (Van Bezooijen, Kroezen & Van den Berg 2002; Van Bezooijen & Giesbers 2003) kwam naar voren dat vrouwen vaker de Gooise *r* gebruiken dan mannen. Op grond hiervan zou men verwachten dat vrouwen positiever staan tegenover de Gooise *r* dan mannen. Wat betreft leeftijd hebben we een onderverdeling gemaakt in proefpersonen onder de 45 jaar ('jong') en proefpersonen boven de 45 jaar ('oud'). Aangezien uit verschillende onderzoeken (Van de Velde 1996; Van Bezooijen, Kroezen & Van den Berg 2002; Van Bezooijen & Giesbers 2003) naar voren is gekomen dat de opkomst van de Gooise *r* van relatief recente datum is, verwachtten we dat jongere mensen een positievere houding hebben tegenover de Gooise *r* dan oudere mensen.

3.3 Resultaten

De evaluatieve betekenis van (combinaties van) Gooise *r*, tongpunt-*r* en huig-*r* is vastgesteld aan de hand van de reacties op de vier versies van de *r*-tekst die door de matched guise spreker zijn gerealiseerd. De verschillen zijn getoetst door middel van variantie-analyses (repeated measures, versie als binnenproefpersonenfactor en de luisteraarvariabelen als tussenproefpersonenfactoren). Eerst is er apart voor elke schaal een variantie-analyse uitgevoerd waarbij ook de factor herkomst van de luisteraars was opgenomen. Deze factor leverde significante interacties op tussen herkomst en versie. Daarom is voor iedere schaal een tweede serie van vier variantie-analyses uitgevoerd, apart voor iedere regio. In deze analyses zijn ook de interacties tussen tekstversie en de luisteraarkenmerken sekse en leeftijd op hun significantie getoetst. In alle gevallen is een significantieniveau aangehouden van 5%.

3.3.1 Aantrekkelijkheid

De aantrekkelijkheid van de verschillende varianten van de *r* is vastgesteld aan de hand van de oordelen op de schaal *Zou u zelf zo willen praten?* met betrekking tot de vier *r*-versies die door de matched guise spreker zijn geproduceerd. De uitkomsten zijn eenvoudig samen te vatten: in alle vier de plaatsen Geleen, Hilversum, Leeuwarden en Nijmegen was er een significant hoofdeffect van de factor versie. Met andere woorden, in alle vier de plaatsen varieerden de schaal-oordelen van de luisteraars afhankelijk van de *r* die werd geproduceerd. In geen van de vier regio's waren er significante hoofdeffecten van leeftijd of sekse of significante interacties. Dus de oudere luisteraars van boven de 45 verschilden in hun oordelen niet van de jongere luisteraars van onder de 45 en de mannen verschilden niet van de vrouwen. De reactiepatronen die zijn aangetroffen worden algemeen gedeeld. De gemiddelde schaal-oordelen zijn afgebeeld in Figuur 2.

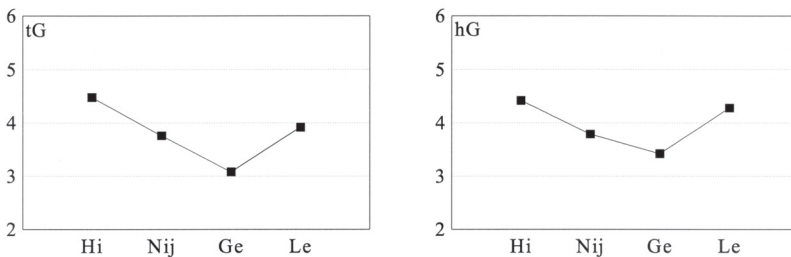
Figuur 2. Gemiddelde oordelen per regio op de schaal *Zou u zelf zo willen praten?* (1 = absoluut niet, 7 = heel graag) apart voor de vier versies. tt = tongpunt-tongpunt, tG = tongpunt-Goois, hh = huig-huig, hG = huig-Goois.

De resultaten in Figuur 2 kunnen als volgt worden omschreven:

- * De tongpunt-tongpunt versie krijgt overal een relatief lage score, dus niemand wil graag praten met zowel prevocaal als postvocaal een tongpunt-*r*. Opvallend genoeg geldt dit ook voor Leeuwarden, waar deze combinatie toch de meest gebruikelijke is, zowel in het Nederlands, als in het Fries en het Leeuwarder dialect.
- * De tongpunt-Goois versie en de huig-Goois versie krijgen overal hogere scores dan de tongpunt-tongpunt versie. Dus in alle vier de plaatsen geeft men de voorkeur aan een combinatie met een Gooise *r*.
- * De houding tegenover de huig-huig versie varieert nogal. We beperken ons even tot de relatie tussen de huig-huig versie en de twee combinaties met een Gooise *r*. Deze is voor elke plaats anders:
 - In Geleen is men relatief positief over de huig-huig combinatie; men heeft deze liever dan een combinatie met de Gooise *r*.

- In Nijmegen maakt men geen onderscheid tussen de huig-huig combinatie en een combinatie met de Gooise *r*.
- In Hilversum is men wat negatiever tegenover de huig-huig combinatie dan tegenover een combinatie met de Gooise *r*.
- In Leeuwarden is men veel negatiever tegenover de huig-huig combinatie dan tegenover een combinatie met de Gooise *r*.

Voor de overzichtelijkheid zijn de resultaten voor de twee combinaties met een Gooise *r* in Figuur 3 nog eens bij elkaar gezet. Duidelijk is de overeenkomst te zien in de reacties. De aard van de prevocale *r*, tongpunt-*r* of huig-*r*, lijkt weinig uit te maken voor de aantrekkelijkheid van de spraak, het is de aard van de postvocale *r* die de doorslag geeft. Relatief gesproken zijn de reacties op de Gooise *r* het positiefst in Hilversum. Op de tweede plaats komt Leeuwarden, op de derde plaats Nijmegen en op de vierde en laatste plaats Geleen. In absolute zin kunnen de reacties op de Gooise *r* in Hilversum (tG = 4.5, hG = 4.4) licht positief worden genoemd, die in Leeuwarden (tG = 3.9, hG = 4.3) neutraal, die in Nijmegen (tG = 3.8, hG = 3.8) licht negatief en die in Geleen (tG = 3.1, hG = 3.4) matig negatief.

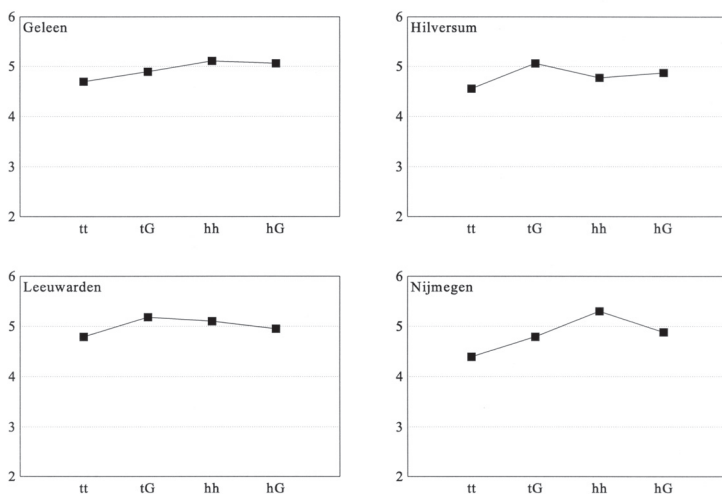

Figuur 3. Gemiddelde oordelen voor de twee combinaties met een Gooise *r* op de schaal *Zou u zelf zo willen praten?* (1 = absoluut niet, 7 = heel graag). tG = tongpunt-Goois, hG = huig-Goois.

3.3.2 Persoonlijke associaties

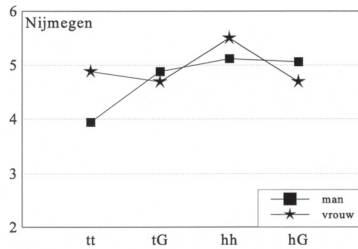
Wat straalt de Gooise *r* uit? Met welke persoonlijkheidseigenschappen wordt het gebruik van de Gooise *r* geassocieerd? Zoveel is zeker dat de luisteraars de spreker niet noemenswaardig sympathieker vinden klinken met een postvocale Gooise *r* dan met een postvocale huig-*r* of tongpunt-*r*. Dit kan worden afgeleid

uit Figuur 4, waar de gemiddelde sympathie-oordelen voor de verschillende *r*-realisaties van de spreker zijn afgebeeld.

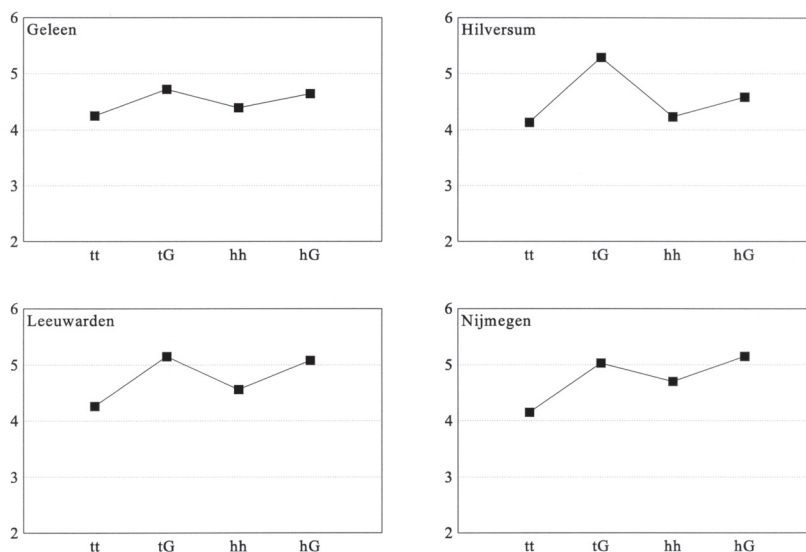
Figuur 4. Gemiddelde oordelen per regio op de schaal *Hoe komt deze spreker op u over?* (1 = heel onsympathiek, 7 = heel sympathiek) apart voor de vier versies. tt = tongpunt-tongpunt, tG = tongpunt-Goois, hh = huig-huig, hG = huig-Goois.

Voor Geleen, Leeuwarden en Hilversum werd geen enkel significant effect gevonden. Dit betekent dat men in deze drie regio's de spreker met alle vier *r*-combinaties even sympathiek vindt klinken. Alleen in Nijmegen was er een significant hoofdeffect van de factor versie en een significante interactie tussen de factoren versie en sekse. Het significante hoofdeffect van versie (zie Figuur 4) is niet te wijten aan de reacties op de Gooise *r*, maar is vooral gelegen in het verschil tussen de reacties op de tongpunt-tongpunt versie, waarbij de spreker relatief onsympathiek (4.4) wordt gevonden, en de huig-huig versie, waarbij de spreker relatief sympathiek (5.3) wordt gevonden. Het spreken met zowel prevo-caal als postvo-caal een huig-*r* is ook de *r*-combinatie die traditioneel in Nijmegen en omstreken wordt aangetroffen, zodat er sprake lijkt te zijn van een uiting van solidariteit. Ook de significante interactie tussen versie en sekse (zie Figuur 5) heeft geen betrekking op de Gooise *r*, maar veeleer op de tongpunt-tongpunt versie. Op de mannelijke luisteraars maakt deze spreekwijze een relatief onsympathieke indruk (3.9) en op de vrouwen juist een relatief sympathieke indruk (4.9). We hebben geen verklaring voor dit verschil.

Figuur 5. Gemiddelde oordelen in Nijmegen op de schaal *Hoe komt deze spreker op u over?* (1 = heel onsympathiek, 7 = heel sympathiek) apart voor de vier versies en uitgesplitst naar mannelijke en vrouwelijke luisteraars. tt = tongpunt-tongpunt, tG = tongpunt-Goois, hh = huig-huig, hG = huig-Goois.

Terwijl het al dan niet gebruiken van de Gooise *r* weinig uitmaakt voor de mate waarin de spreker sympathiek wordt gevonden, is er wel een systematische invloed van de realisatie van de *r* op de maatschappelijke positie die aan de spreker wordt toegekend. De meningen hierover zijn opvallend unaniem, zoals is af te leiden uit het terugkerende dal-piek-dal-piek patroon in Figuur 6. In alle vier de regio's, en het allerduidelijkst in Hilversum, kent men de spreker als zij met een Gooise *r* spreekt een hogere maatschappelijke positie toe dan wanneer zij alleen een tongpunt-*r* gebruikt of alleen een huig-*r*. Het effect van de factor versie is overal significant. Daarnaast zijn er twee significante interacties: zowel in Leeuwarden als in Nijmegen is er een interactie tussen versie en leeftijd. Dit wil zeggen dat de jongere volwassenen anders reageren op de *r*-varianten dan de oudere.

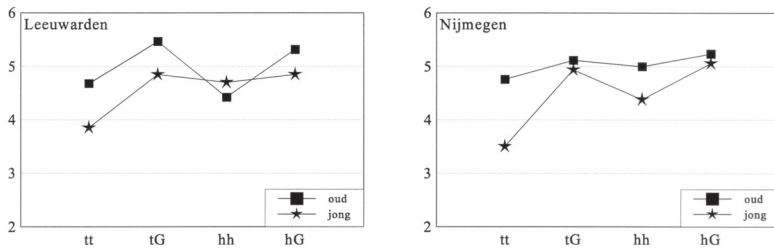

Figuur 6. Gemiddelde oordelen per regio op de schaal *Wat denkt u dat de maatschappelijke positie is van deze spreker?* (1 = laag, 7 = hoog) apart voor de vier versies. tt = tongpunt-tongpunt, tG = tongpunt-Goois, hh = huig-huig, hG = huig-Goois.

De twee significante interacties tussen versie en leeftijd (zie Figuur 7) verschillen van aard. In Leeuwarden is de interactie vooral toe te schrijven aan de reacties op de huig-huig versie. De jonge Leeuwarders plaatsen deze versie op één lijn met de twee Gooise *r* versies, hetgeen betekent dat ze er een even hoge maatschappelijke positie aan toekennen. Daarentegen ligt het oordeel van de oudere Leeuwarders voor de huig-huig versie een stuk lager dan die voor de twee Gooise *r* versies. Het zou kunnen zijn dat de negatieve stigmatisering van de huig-*r* in Friesland, die in Leeuwarden nog versterkt kan zijn door het min of meer systematische gebruik van deze *r*-variant in het laag-gewaardeerde Leeuwarder stadsdialect, aan het verzwakken is, wellicht onder invloed van het Standaardnederlands, waarin de huig-*r* heel gewoon is.

De interactie in Nijmegen lijkt veeleer gelegen te zijn in de reacties op de tongpunt-tongpunt versie. De oudere Nijmegenaren staan hier redelijk positief tegenover (4.8), terwijl de jongere Nijmegenaren eerder negatief zijn gestemd (3.5). Een vergelijkbaar verschil tussen oud en jong is te vinden in Hilversum

(respectievelijk 4.6 en 3.4) en iets zwakker ook in Leeuwarden (respectievelijk 4.7 en 3.8). De tongpunt-*r* was lang de enige correcte variant van de *r*, zeker voor het spreken in het openbaar. De tongpunt-*r* had hierdoor een zekere status. Veel van de oudere luisteraars zullen hiermee zijn opgegroeid. De voorkeur voor de tongpunt-*r* is nu niet langer merkbaar in het openbare leven, hetgeen wellicht de verlaging van de status bij de jongeren kan verklaren. In Geleen vindt men geen verschil tussen ouderen (4.3) en jongeren (4.2). In Limburg wordt de tongpunt-*r* vaak als boers gezien, aangezien hij alleen nog in enkele kleine Limburgse dorpjes langs de Maas wordt gebezigd (Bakkes 2002).

Figuur 7. Gemiddelde oordelen in Leeuwarden en Nijmegen op de schaal *Wat denkt u dat de maatschappelijke positie is van deze spreker?* (1 = laag, 7 = hoog) apart voor de vier versies en uitgesplitst naar jonge en oudere luisteraars. tt = tongpunt-tongpunt, tG = tongpunt-Goois, hh = huig-huig, hG = huig-Goois.

4. Discussie

De Gooise *r* lijkt een identiteitskenmerk te zijn van de Randstedeling uit de hogere klassen. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat de wens zelf met een Gooise *r* te spreken in Hilversum het sterkst is en het feit dat degene die met een Gooise *r* spreekt een relatief hoge maatschappelijke positie wordt toegekend. Volgens Kuitenbrouwer zijn er twee redenen waarom de Gooise *r*, die door hem rechtstreeks wordt teruggevoerd op Het Gooi, met een hoge maatschappelijke positie wordt geassocieerd:

De Gooise 'r' is zo penetrant omdat 't Gooi een streek is waar twee elites, twee vormen van status samenkomen. Vanouds: geld, en sinds het ontstaan van radio en televisie: roem. Daardoor werd het Goois een nationaal statusaccent, iets dat mensen elders in Nederland zich aanwennen om voor chic door te gaan. (Kuitenbrouwer, Volkskrant 27-7-2000)

Hier dient wel te worden opgemerkt dat de noties ‘hoge maatschappelijke positie’ en ‘chic’ niet ver af liggen van overdreven, dikdoenerig, aanstellerig en bekakt. Naast de benaming ‘Gooise *r*’ en de ‘Kinderen voor Kinderen *r*’ kom men ook de benaming de ‘*r* van kakkers’ (uitgesproken met een approximantische *r*) tegen of ‘die (hete) aardappel in de keel *r*’. Deze benamingen zijn eerder negatief dan positief bedoeld. Een goede indruk van de bekakheidsassociaties met de Gooise *r* geeft Hans Teeuwen in zijn sketch *Rupert* uit zijn theatershow *Met een Breierdeck* van 1997:

Ja, en hij zat op de middelbare school, maar daar voelde hij zich ook helemaal niet thuis, want het was een ontzettende kakschool was dat. D’r zaten van die jongens op zo van “Mijn vaderj heeft een open Merjcedes sportwagen, en daar rijdt hij elke dag mee naar zijn werjk, en laterj wil ik net zo worjden als mijn vaderj, urj urj urj urj urj”, zo’n school was dat, hè.

Het lijkt erop alsof de Gooise *r* vooral negatief wordt geïnterpreteerd als hij boven een bepaalde waarde uitkomt. Als hij verzwakt wordt tot bijna een klinker, lijken weinig mensen zich eraan te storen, maar hij kan irritatie opwekken als hij sterk wordt aangezet en nadrukkelijk aanwezig is in de spraak. Dat de Gooise *r* soms irritatie oproept, staat buiten kijf. In paragraaf 2 zijn hiervan al enkele voorbeelden gegeven. Andere voorbeelden zijn niet moeilijk te vinden. In het programma *Man bijt hond* van 26 september 2003 stond de vraag centraal: “Wat kunt u niet meer horen?” Naast “het stemgeluid van Balkenende” en “die rotherrie van die scooters” werd ondermeer “de *r* van die kakkers” genoemd. Volgens Kuitenbrouwer (2000) vormt de Gooise *r* “een krachtige bron van wrevel”. Hoe groot het aandeel is van de mensen die zich er daadwerkelijk aan storen, is echter onduidelijk. In het eerder genoemde onderzoek naar het voorkomen van de Gooise *r* in Haarlem en Nijmegen (Van Bezooijen, Kroezen & Van den Berg 2002) viel op hoe weinig ouders hadden opgemerkt dat hun kind, in tegenstelling tot zij zelf, met een Gooise *r* sprak. Een gebruikelijke reactie op de vraag of men ooit van de Gooise *r* had gehoord was: “Nee, ken ik niet”. Ook als de interviewer demonstreerde wat eronder verstaan moest worden, trad er meestal geen herkenning op. “Daar let ik niet op”, werd vaak gezegd, of “Nee, nooit echt opgevallen”. Het bewustzijn van variatie in de uitspraak van de *r* lijkt dus enorm te variëren.

Als we ons beperken tot de resultaten van het huidige onderzoek en de daarnaast bestaande negatieve houding tegenover de Gooise *r* buiten beschouwing laten, kan worden geconcludeerd dat de positie van de Gooise *r* in de Randstad stevig

verankerd is. Randstedelijke luisteraars willen er graag zelf mee spreken, veel liever dan met alleen een huig-*r* of alleen een tongpunt-*r*, en ze associëren hem met een relatief hoge maatschappelijke positie. Buiten de Randstad vindt men een relatief goede voedingsbodem voor verdere verspreiding van de Gooise *r* in Nijmegen en in Leeuwarden. Als het aan de houding van de volwassenen ligt, zijn er daar geen obstakels, althans niet voor de lichte versie van de Gooise *r*. In Nijmegen is de verspreiding al begonnen, in Leeuwarden moet hij nog op gang komen. De vooruitzichten voor de Gooise *r* in het uiterste zuiden van het land zien er minder gunstig uit. Net zoals in de andere regio's verbindt men in het zuiden van Limburg de Gooise *r* weliswaar met een relatief hoge maatschappelijke positie, maar toch voelt men er weinig voor om zelf met een Gooise *r* te spreken. De associatie met de Randstad werkt daar waarschijnlijk in zijn nadeel. In Limburg zijn Hollanders vaak niet zo geliefd. Limburgers houden liever vast aan het eigen accent, dus met een huig-*r*; ze zullen niet snel overschakelen op een Gooise *r*.

De vraag waarop we hier geen antwoord kunnen geven is in hoeverre volwassenen bijdragen aan het verspreiden van de Gooise *r*. Het komt zeker geregeld voor dat mensen op latere leeftijd met een Gooise *r* gaan spreken. Ze nemen hem over van de mensen met wie ze omgaan en waar ze bij willen horen. Er wordt wel gezegd dat eerstejaarsstudenten, bijvoorbeeld in Leiden, hem aanleren als ze zich bij een studentenvereniging aansluiten en zich in jaarclubs groeperen. In veel gevallen zullen ze daarna die Gooise *r* houden, zeker als ze onderling contact blijven houden - jaarclubs (spreek uit: jaajclubs) komen nog jaren na het afstuderen bij elkaar - of in dezelfde kringen blijven verkeren. Het kan echter ook zijn dat men hem na een tijdje weer laat vallen. Kuitenbrouwer ziet het als volgt:

[Het spreken met een Gooise *r*] kan tijdelijk zijn. Men komt in aanraking met een bepaalde sociale groep, identificeert zich met degenen die er deel van uitmaken en om geaccepteerd te worden, neemt men hun zeden en gebruiken over. De onzekerheid zakt, men leert inzien hoe potsierlijk die aanwensels eigenlijk zijn, of het leven neemt een andere wending zodat het contact met de modelgroep vervaagt, en de aangeleerde maniertjes slijten weer weg.

Zo zou het gegaan kunnen zijn met de 'r' van Mient-Jan Faber. Zoals Jop Visser signaleert sprak Faber toen hij als leider van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) nationaal bekend was met een gewone 'r'. Gedurende het hoogtij van het kernraketten debat, toen Faber dagelijks met journalisten sprak en ongeveer in radio- en televisiestudio's woonde, wende hij zich de

Gooise 'r' aan. Om die vervolgens, toen de stationering van het gewraakte atoomwapen verijdeld was en Faber terugtrad in de anonimiteit in te ruilen voor zijn oorspronkelijke rollende 'r'. (Kuitenbrouwer, Volkskrant 27-7-2000)

Meer nog dan de volwassenen lijken het de kinderen te zijn die de voortrekkers zijn van de expansie van de Gooise *r*. Sommige kinderen nemen hem gewoon over van hun ouders, gesteld dat die hem hebben. Dit komt nu nog vooral voor in de Randstad; daarbuiten vindt men nog niet veel volwassenen met een Gooise *r*. Deze verwerving van de Gooise *r* als een natuurlijk onderdeel van de eerstetaalverwerving leidt tot stabilisering, niet tot uitbreiding. De meeste kinderen echter gaan thuis van start met een huig-*r* of tongpunt-*r* om pas later over te gaan op de approximantische variant. Ze pikken de Gooise *r* op op straat of op school. Ze horen hem daar bij oudere kinderen of bij kinderen die uit een gebied komen waar de Gooise *r* al meer voorkomt. Veel ouders maken anekdotisch melding van deze ontwikkeling bij hun kinderen. Anderen herinneren zich dat het hen zelf is overkomen:

Ik kom niet uit Het Gooi, gewoon van een dorpje ergens op de Veluwe. Heb hele normale ouders (wat betreft de *r*, hihi) en toch praat ik met een verschrikkelijke RRR. Al vanaf de kleuterschool. Ben er ook verschrikkelijk mee gepest (kakkerrr) en heb er zelfs spraakles voor gekregen. En toch is ie nooit helemaal weggegaan, snik ... (Happykonijntje, Flaironline.nl Gooise RRRRJJJ, 10-10-2003)

Kinderen denken niet zozeer in termen van maatschappelijke positie of sympathie. De Gooise *r* wordt waarschijnlijk overgenomen als onderdeel van een algemene drang naar imitatie van uiterlijkheden: gedrag en kleding. De kinderen met een Gooise *r* die model staan, zullen ook de kinderen zijn die op andere punten hoog scoren in navolgenswaardige kenmerken. Het hebben van bepaalde kleding heb je als kind niet helemaal in de hand en ligt niet binnen ieders bereik. Het realiseren van een Gooise *r* wel. Voor zover ik weet kunnen alle kinderen een approximantische *r* maken. Het lijkt wel een algemene tendens in de Germaanse talen om de consonantische varianten te verzwakken, in ieder geval in postvocale positie, dat wil zeggen precies die positie waarin de Gooise *r* zich verspreidt. Het Brits-Engels heeft in die positie zelfs helemaal geen *r* meer, vergelijk de uitspraak van woorden als *car* [kɑ:] en *hard* [hɑ:d]. Op puur linguïstische gronden zie ik weinig redenen waarom de Gooise *r* niet ook de prevocale positie voor zich zal opeisen

(zoals hij dat eerder in Leiden heeft gedaan) en waarom hij zich niet over het hele Nederlandstalige gebied zal verspreiden. Op sociaal-psychologische gronden echter zou de tocht naar het Zuiden wel eens zwaar kunnen zijn.

Bibliografie

BAKKES, P.

2002, *Venloos, Roermonds en Sittards. Taal in stad en land*. Den Haag: Sdu.

BEZOOIJEN, R. VAN & GIESBERS, C.

2003, "Breekt ie echt dooj?" De verspreiding van de Gooise r in het Standaardnederlands. In: J. Stroop (red.) *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal*. Amsterdam: Bert Bakker, 204-214.

BEZOOIJEN, R. VAN, KROEZEN, S. & BERG, R. VAN DEN

2002, "Front approximant /r/. A new and vigorous change in Dutch". In: H. Broekhuis & P. Fikkert (reds.) *Linguistics in the Netherlands 2002 [= AVT Publications 19]*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 1-11.

GILES, H. & POWESLAND, P.F.

1975, *Speech style and social evaluation*. New York / San Francisco: Academic Press.

KLOEKE, G.G

1938, Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 57, 15-56.

KUITENBROUWER, J.

2000, "Ejejjjjjjjjnisson". *Volkskrant*, 27-7-2000.

LAMBERT, W.E., HODSGON, R.C., GARDNER, R.C. & FILLENBAUM, S.

1960, "Evaluational reactions to spoken language". *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60, 44-51.

MEERTENS, P.J.

1938, "De radio en de uitspraak van het Nederlands". *Logopaedie en Phoniatrie*, 10, 53-56.

STROOP, J.

1998, *Poldernederlands. Waardoor het ABN Verdwijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.

TOORN, M.C. VAN DEN

1992, *De tweede wereldoorlog en het Nederlands van nu*. Afscheidsschoolge Katholieke Universiteit Nijmegen.

VAN DE VELDE, H.

1996, *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*.
Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.

VERSTRAETEN, B. & VAN DE VELDE, H.

2001, "Socio-geographical variation of *r* in standard Dutch". In: H. Van de Velde & R. van Hout (reds.) *'r-atics. Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. [= *Études & Travaux* 4], Institut des Langues Vivantes et de Phonétique, Université Libre de Bruxelles, 45-61.

WORTEL, D.

2002, *Leids. Taal in stad en land*. Den Haag: Sdu.